

УДК 94(4)«313/1453»;347.237

ІНСТИТУТ РОЗЛУЧЕННЯ У РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ДОБИ ANTEJUSTINIANI

Леонтій ДЯЧУК,

докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

In the article the evolution of institute of the divorce in the legislation of the first christian emperors (IV-V) in the lights of christianization is examined. Legal regulation of termination of marriage by means of divorce is studied in accordance with the norms of imperial legislation, axiological basis of christian values and classical Roman law achievements. Causes of lawful divorces, their social and legal appropriateness are analyzed. Particular attention is drawn to the combination of elements of the ancient legal tradition and novelistic christian approaches in imperial legislation of pre-justinian era.

Key words: Edict of Milan, christianization of law, divorce, legal consequences, legal tradition, novelistic provisions, imperial legislation.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається процес еволюції норм інституту розлучення перших християнських імператорів (IV–V ст.), правові зміни яких пов'язані з наданням їм християнського змісту. Досліджується юридичне регулювання правових відносин щодо припинення шлюбу через розлучення за нормами імператорського законодавства на аксіологічній основі християнських цінностей та в контексті правового досвіду римського класичного права. З'ясовуються причини законних розлучень та аналізується їх суспільна та правова доцільність. Особлива увага звертається на поєднання елементів античної правової традиції та новелістичних підходів в умовах християнізації шлюбно-сімейного права в імператорському законодавстві доюстиніанівської доби.

Ключові слова: Міланський едикт, християнізація права, розлучення, юридичні наслідки, правова традиція, новелістичні положення, імператорське законодавство.

Постановка проблеми. Спочатку слід зауважити, що в 313 р. відбулась подія, яка мала найбільш важливе історичне значення в середовищі християнських народів після народження Спасителя та його Воскресіння. Йдеться про Міланський едикт, який формально встановив віротерпимість для різних релігій Римської держави на початку доби доміну, проте фактично започаткував перетворення колишньої катакомбної Церкви, прихильники якої у процесі її зростання з'явилися навіть в імператорських палацах, на загальнолюдське осердя поширення християнських цінностей серед організованих церковних громад, деномінацій та іновірців на трьох континентах. Невдовзі церковні осередки конституювались за ієрархічним принципом у п'ять самостійних християнських патріархатів (Римський, Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський, Єрусалимський) єдиної Вселенської Христової Церкви [1, с. 48-255]. У ті ж часи християнські цінності об'єктивно стали аксіологічною основою виникнення й розвитку нових осередків християнської культури, що інтегрувалися у процесі довголітньої еволюції в єдину європейську християнську цивілізацію. Після Міланського едикту та його доповнень, коли Церква отримала відповідну юрисдикцію, починається процес поступової, суперечливої й часто формальної християнізації правової культури різнобарвного за

етнічним походженням (за домінування греко-римського культурного синтезу й наявності окремих римських, елліністичних та орієнтальних правових явищ) населення Римської імперії. Процес християнізації охопив усі сторони структурних частин оновленої в інституційно-юридичному та ціннісному сенсі правової системи першої християнської держави – Ромейської (Візантійської) імперії.

Актуальність дослідження особливостей припинення шлюбу шляхом розлучення зумовлена тим, що вона, на думку дослідників, є однією з найбільш важливих соціальних і законодавчих проблем [10, с. 286]. Особливого значення дана проблематика набуває в контексті того, що правове регулювання розлучення відбувалось в умовах християнізації норм імператорського законодавства, які стали джерелами інститутів і норм *Cognus juris civilis* Юстиніана, частково системи права Ісаврійської і значною мірою Македонської династій, а згодом завдяки таким збірникам права, як Еклога та Прохірон, стали об'єктом правової рецепції в новостворених християнських державах.

Перші праці з даної проблематики з'явилися ще в добу гуманізму (Дм. Хоматіан) та Реформації (Т. де Безе, Н. Хеммінгсен), однак основна частина юридичної літератури, яка не втратила наукового значення, була опублікована в XIX та XX ст. Серед видань, що стосуються до проблем розлучення доюстиніанівського

імператорського законодавства, особливу наукову цінність мають праці з історії римського права. Вони, зокрема, охоплюють її останні два періоди – посткласичний та юстиніанівський, що хронологічно збігаються з періодом ранньовізантійського права (IV–VI ст.). Важливе гносеологічне, науково-джерельне та теоретико-методологічне значення мають праці таких дослідників, як Ф. Шулін [2, с. 226-235], Г. Пухта [3], В. Єфимов [4, с. 279-281], В. Хвостов [5, с. 394-396], Й. Покровський [6, с. 430], М. Казер [7, с. 174-179]. Водночас для різних дослідницьких потреб використовувалися положення догми та системи римського права, авторами яких є А. Колотинський [8, с. 267], Ю. Барон [9, с. 47-53], Г. Дернбург [10, с. 23-24], Л. Загурський [11, с. 57-65], К. Мітюков [12, с. 251-253] та інші. Окрім того, до уваги беруться дослідження з візантійського імператорського й канонічного права, що належать таким вченим, як М. Бенеманський [13], Є. Ліпшиц [14], Д. Рудоквас [15], І. Соколов [16] та інші.

Мета статті полягає у встановленні особливостей еволюції норм і регулятивних механізмів інституту розлучення в добу *antejustiniani* (IV–V ст.) ранньовізантійського права. Тема також досліджується в контексті правового досвіду класичної римської юриспруденції й законодавства та у зв'язку з намаганням імператорських юристів узгодити відповідні правові норми із християнськими цінностями. Тобто йдеться про створення належних правових механізмів на аксіологічній основі християнського вчення й канонічного права, що в науковій літературі визначається як християнізація римського права [15, с. 161-181]. Хронологічні межі дослідження обумовлені як формальними, так і змістовними аспектами. В історії розлучення, як писав В. Єфимов, можна виділити дві епохи: до імператорського періоду і в часи імперії [4, с. 280]. Один з *імператорських етапів* історії права імперії, між епохами Юлія Октавіана Августа та Юстиніана, був започаткований Константином Великим. Цей імператорський етап історії права отримав конвенційну назву *antejustiniani* (IV–V ст.), поєднавши реформи початку доміанату із християнізацією римського права. Його новизна, як зауважує К. Мітюков щодо припинення шлюбу, полягає в тому, що саме за правом християнських імператорів для розлучення необхідні були особливі законні підстави [12, с. 253]. Звичайно, процес дослідження історико-правової проблеми, зануреної в контекст змагальності (*agon*) та погодження античних і християнських цінностей, вимагає застосування філософсько-правових, юридично-соціологічних та догматично-системних теоретико-методологічних засобів.

Виклад основного матеріалу. Здійснюючи вивчення проблеми розлучення в межах імператорського законодавства, в контексті християнського віровчення, використовуємо відомі та не залучені до науково-

го обігу юридичні й науково-літературні джерела. Об'єктом аналітичного осмислення є конституції християнських імператорів (IV–V ст.) від Константина I до Анастасія, що були переважно систематизовані в Кодексі Юстиніана (C. 5.17.1-9) та частково увійшли до Кодексу Феодосія II (C. Th. 3.16.1-2). «Законодавство (перших) християнських імператорів, утримуючи постанови закону Юлія (Октавіана Августа) про перелюб, – зауважує Л. Загурський, – зміцнювало його новим мотивом» [11, с. 62-63], яким, звісно, була християнська догма. На думку законодавців, що, власне, визначає доцільність їх законів, припинення шлюбу розлученням повинно було стати більш ускладненим, ніж його укладення (C. 5.17.8 *praefatio*) (*ibid*). Реалізація такого принципу в законодавчій практиці, безсумнівно, наближала імператорське законодавство до вимог християнської правової догми, надавши йому тією чи іншою мірою християнського змісту. Щодо зв'язку імператорських конституцій (IV–V ст.) із системою шлюбного права Юлія Октавіана Августа, то складається враження, що його «шлюбні закони» було повністю відмінено першими імператорами християнської доби. В Хвостов зауважує: «Константин відмінив покарання за безшлюбність (C.Th. 8, 16; C.J. 8, 58), Феодосій II відміняє *Lex decimaria* (C.Th. 8, 17, 2), а Юстиніан – майже все, що залишилось» [5, с. 258]. Однак ідея покарання за перелюб матеріальними обмеженнями одного з подружжя, що створив підстави для розлучення, не лише збереглась, а й в умовах християнізації права отримала різнобічний правовий розвиток. Окрім того, залишається ціннісний вплив шлюбного права Августа на відповідне законодавство імператорів-християн, особливо в контексті аморального свавілля як підстави припинення шлюбу. Водночас форма розірвання одностороннього шлюбу Октавіана Августа під час застосування нової процедури, порівняно із традиційною (*Leg. XII tab., IV, 3*), стала об'єктом розробки римськими юристами класичного періоду (D. 24.2.1-11) та імператорського законодавства початку доміанату, створеного до Константина (C.5.17.1-6). Звичайно, останні були відомі першим імператорам-християнам, проте сприйняття цих важливих джерел, кодифікованих Юстиніаном, відбувалося вже крізь призму християнських цінностей.

Отже, зміст християнізації права полягає у встановленні відповідності тих чи інших правових норм до християнського суспільного ідеалу крізь християнську правову доктрину, що існувала на джерельній основі християнського вчення та канонічного права.

Із визнанням християнства, як зазначають дослідники, імператори починають неприхильно ставитися до встановленої класичним правом свободи розлучення [5, с. 395]. Тому перед першими християнськими імператорами виникла необхідність врегулювання шлюбно-сімейної сфери суспільного буття відповідно до максимум та вимог християнського віровчення, щоб

насамперед позбутися аморальних явищ у сфері порушення статевої свободи та перелюбу. Ціннісно-нормативною основою імператорського законодавства стало (*вже після Константина*), окрім відомих положень Священного Писання, творче надбання християнських мислителів, що відомі як святі Отці Церкви (IV ст.): Василій Великий (Пр. 9, 21, 35, 48, 77), Григорій Нисський (Пр. 4), Григорій Богослов (Слово 15, 43-46), Іоан Златоуст (Беседи о браке I, 4), які у своїх Правилах та філософсько-богословських працях бачили перспективу боротьби з безпринципними розлученнями та аморальними явищами не в сексуальному зреченні, не у втечі від цього світу, а відповіднодо християнської правової догми лише в законному шлюбі [16, с. 297-334]. Останній сприймався, за Григорієм Богословом, як шлях до помірності і гармонії бажань, знак глибокої дружлюбності, особливий напій із розміщеного в ньому джерела, недоступний іншим. Християнські мислителі-каноністи визначили також причини розлучень і засоби їх подолання (Вас. Вел. 9, 21, 35, 48, 77; Гр. Нис., 4). Відповідно до християнського ідеалу взаємовідносин подружжя основними причинами *припинення шлюбу*, як зазначив німецький дослідник М. Казер, є лише смерть людини й остаточна втрата свободи (через суд чи полон) [9, с. 174]. У зв'язку із цим саме християнське вчення визначило, на думку низки дослідників (М. Казер називає в 11 прим. 174 с. 10 відомих вчених), тенденції розвитку інституту *розлучення* у ранній Візантії [9, с. 174-175; 14, с. 47]. Натомість єдиною догматичною причиною розлучення однозначно вважається перелюб (Мф., 19, 6; Марк., 10, 9; Вас. Вел. 9, 48, 77) [16, с. 120]. Утім попри відоме нині історичне значення християнського вчення та норм канонічних правил як ціннісної основи імператорських конституцій, все ж досягти в доюстиніанівському законодавстві християнського ідеалу, в умовах агонального протистояння античних та християнських цінностей, було дуже складно [17, с. 297-334].

Така сакральна місія як надання законодавчим нормам християнського змісту виникла вперше й випала на долю римського імператора Константина, якого за юридичну легітимізацію християнської Церкви та здійснення відповідних реформ назвали Великим та визнали Рівноапостольним. Однак довготривалий процес християнізації права мав із самого початку об'єктивні перешкоди, які не просто було подолати. У зв'язку із цим імператор Константин, очевидно, взявши до уваги відомі на той час норми про розлучення канонічного права (Павло, 1 Корінф. 7, 4-5; Апостол. Пр. 5; Карфаген. соб., 102; Гангрський, 14), перш за все здійснив диференціацію злочину та сімейного життя, якщо злочинець не був засуджений до страти. Тому мета конституції 321 р. імператора Константина – це необхідність збереження сім'ї через недопустимість розірвання шлюбу у зв'язку із кримінальною

відповідальністю особи, оскільки зворотне рішення обумовлювало ніби подвійне покарання: вислання та розлучення. У контексті цього та в корелятивному зв'язку з конституцією імператора Олександра Севера (С. 5.17.1), він однозначно заявив, що депортація (одного з подружжя) не веде до розлучення (С. 5.16.24.2). Однак така поблажливості не стосувалася злочинів, що безпосередньо загрожували християнським догматам, на основі яких передбачалося існування встановленої Всевишнім християнської світобудови.

Звичайно, грубе порушення норм християнської моралі розцінювалось як суспільне зло, виклик ідеї Всевишнього, порушення Богом встановленого ладу, знищення в людині ознак її сакрального походження. Тому окремі конституції імператора Константина, спрямовані на боротьбу з перелюбом як догматичної причини розлучення, поклали на винних осіб кримінальну відповідальність.

Не випадково особливо жорсткі покарання, передбачені Константином, стосувалися одружених жінок, які вступали в сексуальні відносини із власними рабами, а рабині – з одруженими чоловіками [15, с. 161-181]. За гіпотезами про *stuprum* рабині з декуріоном (*особа, яка була усиновлена своїм природним батьком, за умови запису усиновленого до непопулярної в ті часи категорії державних службовців-митників, так званих декуріонів*), який за санкцією закону засилався на острови, а рабиня – у копальню (С. 5.5.3). Натомість, *contubernium* вільнонародженої жінки (закон 326 р.) із власним рабом [9, с. 96-97] обумовлював санкцію у формі звичайної страти для жінки та кваліфікованої – для раба [15, с. 161-181]. Практика застосування таких жорстоких покарань, окрім ідейних мотивів, мала певну закономірність. Найбільш жорсткі покарання застосовували до жінок і рабів, правовий статус яких уже в перші часи християнізації зазнав принципових правових змін: значна частина рабів отримала статус свободи завдяки появі нових форм *manumissio*, а в жінок зростали сімейні права, в тому числі в контексті розлучень. Отже, зростання свободи неначе обумовлювало зростання відповідальності. У будь-якому разі кримінальне покарання, за відповідними гіпотезами, усувало сам акт розлучення за вказані стосунки з рабами, оскільки жінки як суб'єкти таких відносин втрачали життя, а чоловіки – статус громадянства чи навіть свободи (*capitis deminutio maxima*).

Однак перелюб як такий далеко не завжди обумовлював позбавлення життя для жінки і вигнання для чоловіка. Більше того, на відміну від шлюбного законодавства Октавіана Августа [6, с. 428-430], за яким будь-який громадянин міг звинуватити одружену жінку в перелюбі, а суд над нею мав публічний характер, Константин у законі 326 р. передбачав інше, фактично відмінивши відповідні положення першого імператора доби принципату (С. Th. 9.7.2)

[18, с. 294]. Йдеться також щодо усунення положення про юридичну відповідальність чоловіка за звідництво, коли він відмовлявся від розлучення з жінкою, що вчинила перелюб. Звичайно, Константин міг виходити із християнської ідеї нерозривності шлюбу, проте, як відомо, єдиною причиною розірвання останнього за християнським вченням визнавався *adulterium*. Однак в іншому випадку з Нового Заповіту нам відомі обставини щодо прощення гріхів Магдалини. Якщо відповідно до закону Юлія Октавіана чоловік, який по суті вибачав подружню зраду, за це обвинувачувався у звідництві (*lenocinium*), то після конституції Константина Великого у нього був вибір: розлучення або сім'я (C. Th. 9.7.2). У будь-якому разі імператор у вказаній нормі диспозитивного характеру роз'єднав у своїй конституції два явища: 1) аморальний поступок дружини, який був предметом морального осудження, церковного покарання та родинного суду, що, між іншим, за цим актом втрачав публічний характер, оскільки суб'єктом звинувачення у подружній зраді могла бути не будь-яка особа, як раніше, а сам чоловік чи найближчий родич (брат, батько чи двоюрідний брат – C. Th. 9.7.2) [18, с. 294]; 2) чоловіка, який не бажав розлучитися з дружиною, що вчинила перелюб, уже не був об'єктом кримінального звинувачення за звідництво (*lenocinium*). Останню крапку щодо розлучення через перелюб дружини в часи ранньовізантійського права поставив імператор Юстиніан. У Новелі 134 від 556 р. він передбачив в якості покарання дружини її довічне перебування в монастирі. Однак чоловік, який не бажав із нею остаточно розлучатися, отримав право впродовж 2 р. повернути її в сім'ю (Nov. 134.10). Дворічний термін, очевидно, був пов'язаний із тим, що дружина ще не прийняла чернечий постриг і залишалася два роки послушницею. Таким чином, шлюб після вказаної процедури знову набирає чинності. Так, в Юстиніана з'являється незавершена форма розлучення, яка залежно від волевиявлення чоловіка або набирає незворотної сили, або втрачає юридичну чинність. Щодо ж інших причин розлучення, в контексті існуючих видів припинення шлюбу, імператор Константин доповнює правові норми, які були розроблені юристами класичного періоду, та створює нові юридичні положення в контексті християнської парадигми. Його підхід визначався таким чином: від мінімального впливу християнства, коли відповідні норми не повинні були щонайменше суперечити відомим критеріям християнської догми та до прагнення максимальної відповідності форми і змісту правових норм, до вимог християнського вчення та канонічного права.

Цілком новелістичною являється конституція першого християнського імператора 331 р., яка не увійшла до *Codex Justiniani*, а відома лише за Кодексом Феодосія II (Cod. Th. 3.16.1). Новизна *constitutio* Константина полягає в тому, що вперше підставами для розлучення

було визначено кримінальні злочини одного з подружжя, заподіяні поза сімейними відносинами, які однак могли бути спрямовані проти дружини чи чоловіка. Водночас у цій же конституції імператор виражає більш поблажливе ставлення до деяких традиційних причин розлучення, переважно морального змісту. На відміну від попередніх конституцій із відомими кримінальними санкціями, коли злочинні діяння передбачали смертну кару, в конституції 331 р., в контексті її регулятивного механізму розлучення, імператор, незважаючи на поведінку одружених осіб, що не відзначалися моральними чеснотами, опікується передусім збереженням *matrimonium justus*. У зв'язку із цим він називає дві групи причин розлучення, ставлення до яких у нього було неоднаковим. Неприятливе ставлення до першої групи причин, які, напевно, перманентно виникали в тогочасному суспільстві, було викликано забаганками вередливих жінок, які самі не відзначалися особливою цнотливістю, проте прагнули розірвати шлюб, спираючись на не завжди доведені факти про те, «що чоловік п'яниця, гравець чи бабій» (маючи відносини з *mulierculario* – жінками легкої поведінки) (Cod. Th. 3.16.1). Імператор однозначно висловив своє ставлення до такої гіпотези розлучення, підкреслюючи, що йому подобається поведінка жінок, які не вдаються до розлучення через хитрощі й недоведені факти. Натомість зобов'язуючими причинами для припинення шлюбу через розлучення були такі: коли чоловік вбивця, отруйник чи руйнівник кладовищ (C. Th. 3. 16. 1).

У римському праві дана проблема вирішувалася інакше. Якщо кримінальний злочин вчинив один із подружжя, то у волевиявленні іншого щодо розлучення чи збереження сім'ї не було потреби, оскільки їх шлюб припинявся у зв'язку з тим, що злочинець, як правило, втрачав статус громадянства або навіть свободу, що автоматично обумовлювало припинення сімейно-шлюбних відносин, тобто безпідставність такого шлюбу. Водночас відома норма конституції імператора Олександра Севера передбачала збереження шлюбу особи, висланої за протизаконні дії на острови, залежно від прихильності до останнього його дружини (C. 5.17.1). Однак сам імператор Константин I однозначно встановив, що жодне заслання не припиняє шлюб (C. 5.16.24.2). Через це, враховуючи застосування таких норм, перший християнський імператор та його наступники – Феодосій II та Юстиніан I – встановили перелік злочинів, за яких, незалежно від волевиявлення до збереження шлюбу невинного з подружжя, останній однозначно втрачав чинність (C. Th. 3. 16. 1).

Після встановлення регулятивних механізмів розлучення, пов'язаних із різними кримінальними й аморальними діями, наприкінці свого правління Константин Великий звернув увагу на гіпотези припинення шлюбу, що були розроблені в римській юриспруденції класичного періоду (D. 24.2.6).

Так, у конституції від 337 р. розглядається гіпотеза, за якою одружений чоловік чотири роки перебував у війську, а дружина тим часом не мала жодних відомостей про його життя чи смерть (*Uxor, quae in militiam profecto marito post interventum annorum quattuor nullum sospitatis eius potuit habere indicium* – С. 5.17.7). Таким чином, у вказаній гіпотезі фіксується причина одностороннього розлучення – відсутність будь-якої інформації про чоловіка, якщо після його вступу до війська минуло чотири роки. У контексті даної умови Константин передбачає не відомий раніше елемент правового регулювання – обов'язкове звернення дружини до компетентного представника військової влади. Отже, для припинення шлюбу в контексті вказаної гіпотези імператор Константин передбачив відповідну юридичну процедуру, складовими якої є такі елементи: 1) волевиявлення дружини щодо припинення шлюбу за об'єктивними обставинами; 2) звернення до командира частини про долю чоловіка; 3) законність повторного шлюбу, який повинен здійснюватись «не таємно, а відкрито», як зауважує імператор, оскільки останнє є підтвердженням законності розлучення; 4) вказана причина й відповідна процедура законного розлучення обумовлюють, що дружина не втрачає права на посаг та не обмежується жодними стягненнями чи покараннями, оскільки, як двічі підкреслює законодавець, вона повторно одружилась, «не таємно і безрозсудно, але відкрито», дотримавшись відповідних вимог та юридичної процедури (С. 5.17.7). Звичайно, дещо ускладнена форма припинення шлюбу через об'єктивні причини сприяла збереженню *matrimonium justus*. Головним елементом правового механізму після гіпотези про 4-річний термін (*відсутності відомостей про чоловіка*) передбачався вияв волі дружини, в контексті певної правової альтернативи: 1) волевиявлення та відповідні дії щодо законного розлучення; 2) воля дружини до уникнення повторного шлюбу за відсутності бажання визнавати відомі підстави для припинення шлюбу; 3) якщо така жінка намагалась вийти заміж після чотирьох років відсутності чоловіка, проте без дотримання вказаної процедури, то і розлучення, і повторний шлюб вважаються недійсними; за порушення відповідної норми закону вона отримувала відповідні матеріальні стягнення; 4) натомість якщо жінка полоненого чоловіка за таких само обставин не виходила заміж після вказаного терміну, то за нею зберігався, за християнською правовою доктриною, статус дружини, а за наявності дітей – матері сімейства. Джерелом конституції імператора Константина став фрагмент праці юриста Юліана, який стверджує, що дружина полоненого вважається заміжною жінкою, яка після п'яти років очікування чоловіка, не маючи ніяких звісток про нього, може укласти безперешкодно *secunda nuptia*, «але з тим, однак, що перший шлюб розглядається як розірваний із хорошим почуттям» (... *ut bona gratia dissolutum videratum pristinum matrimonium...*) (D. 24.2.6). Останнє, очевидно, надає

розлученню та *nuptias secunda* необхідної легітимності. Однак основна відмінність конституції Константина від положень Юліана полягає в тому, що основний принцип останнього передбачав лише пасивне очікування відомостей про чоловіка впродовж п'ятирічного терміну (D. 24.2.6). Натомість новизна положень Константина, окрім зміни відомого терміну, полягала в тому, що частиною юридичної процедури одностороннього припинення шлюбу замість пасивного очікування передбачалось виявлення волі дружини щодо запиту до публічної влади.

У наступних конституціях імператорського права доби *antejustiniani* особлива увага звертається на два аспекти проблеми: 1) значно зростає число причин розірвання шлюбів, як у контексті аморальних проступків, так і публічних і приватних злочинів; 2) особлива увага імператорського законодавства акцентується на питаннях про *матеріальну відповідальність* за порушення закону про розлучення та під час розлучень через злочини чи аморальні проступки. Окрім того, на початках *ранньовізантійського права* юридичної сили набуває відомий із давніх часів *donatio ante nuptia*, що втрачався, як і *dos* (посаг), особою, яка своїми діями створила юридичні підстави для розлучення [2, с. 233].

Для розуміння майнових наслідків розлучення в імператорському законодавстві слід взяти до уваги регулятивно-правовий досвід принаймні класичного періоду римського права: 1) під час розлучення за згодою сторін дружина могла претендувати на дотальне майно через *actio rei uxoriae*, що змушувало чоловіка повернути їй *dos* в повному обсязі, за збереження за ним права щодо певної долі майна в якості *beneficium competentiae*; 2) якщо за рішенням *judicium de moribus* дружина визнавалася винною, надалі вступало право чоловіка *propter mores graviore* на 1/6 дотального майна [2, с. 232]; 3) якщо суддя встановив вину чоловіка рівною *perelubio* дружини, то правопорушник змушений був повернути *dos* у повному обсязі (*ibid*); 4) у випадку, коли була встановлена вина дружини, а на той час у сім'ї були діти, чоловік шляхом *propter liberos* отримував для збереження 1/6 посагу на кожну дитину (*Fragmenta Vaticana*, 105).

Таким чином, у контексті попереднього правового досвіду, конституція першого західно-римського імператора Флавія Гонорія (384–423 рр.), що поширювалась і на Східну імперію, передбачала право чоловіка на *donatio ante nuptia*, якщо дружина здійснила протизаконну чи аморальну дію, яка кваліфікувалася як підстава для одностороннього розлучення (С. Th. 3.16.2). У контексті аморальних поступків йдеться, зокрема, як відзначав М. Бенеманський, про «общую безнравственную настроенность жены (*morum culpa*)» як підставу для законного розлучення [13, с. 304-305 прим. 2]. На думку визначного німецького історика права Ф. Шуліна, дана постанова була відмінена імператором Юстиніаном [2, с. 233]. Насправді Юстиніан формально не скасував конституцію Гонорія, як зауважує вчений, а лише її не включив до

Codex repetitae praelectionis. Окрім того, фактично він доповнив закон Гонорія, не взявши до уваги окремі положення: змінив міру матеріальної відповідальності винної в розлученні особи, не заперечуючи правовий принцип припинення шлюбу шляхом розлучення. Водночас ми більше не зустрічаємо ні в наступних конституціях (наприклад, Феодосія II чи Юстиніана), ні в новелах візантійського кодифікатора норми чи підстави для розлучення, на які звернув увагу Гонорій, у контексті відповідної інтерпретації М. Бенеманського (ibid). У Візантійській імперії не прижилися відповідальність за який-небудь невідрефлектований вербальний пасаж у сімейних відносинах чи в контексті відповідної психологічної орієнтації особи, в якості свідчення «про загальну аморальну налаштованість дружини», тим більше у зв'язку із пріоритетом збереження сім'ї.

У наступній конституції (449 р.), що увійшла до Кодексу Юстиніана, імператор Феодосій II перед викладом численних причин, які визнавалися підставами для законного розлучення, визначив у преамбулі до конституції основний принцип у контексті шлюбно-сімейних відносин: протекція шлюбу та ускладнення для розлучення (С. 5.17.8). Конституція, окрім преамбули, складається з восьми об'ємних розділів (сьомий поділяється на дві частини). У тексті вказаних розділів розташовані численні причини розлучень, яких нараховується, як зазначає історик Церкви і канонічного права І. Соколов, до трьох десятків [16, с. 131]. Насправді їх було трохи менше, проте перелік численних причин розлучення уявляється такою лавиною, що на своєму шляху змітала всі можливості збереження шлюбу, оскільки один із подружжя виступає за тією чи іншою гіпотезою як кримінальний злочинець. Отже, імператор Феодосій II наводить низку юридичних підстав для одностороннього розлучення, в яких йдеться про аморальні та злочинні діяння одного із суб'єктів шлюбу: *Si qua igitur maritum suum adulterum aut homicidam vel veneficum vel certe contra nostrum imperium aliquid molientem vel falsitatis crimine condemnatum invenerit, si sepulchrorum dissolutorem, si sacris aedibus aliquid subtrahentem, si latronem vel latronum susceptorem vel abactorem aut plagiarium vel ad contemptum sui domi suae ipsa inspiciente cum impudicis mulieribus (quod maxime etiam castas exasperat) coetum ineuntem, si suae vitae veneno aut gladio vel alio simili modo insidiantem, si se verberibus, quae ab ingenuis aliena sunt, adficiendum probaverit, tunc repudii auxilio uti necessariam ei permittimus libertatem et ea usas discidium legibus comprobare* (Якщо жінка переконалась, що її чоловік перелюбник, вбивця, отруйник або той, хто замишляє щось проти уряду, або був засуджений за надання неправдивих показань чи підробку монет, або порушував могили чи крав зі священних будівель; або був грабіжником, або приховував розбійників, або (звинувачений як) викрадач великої рогатої худоби, або такий,

що в неповазі до свого власного будинку у присутності чи поза присутністю дружини спілкувався з розпусними жінками, або якщо він намагається позбавити свою дружину життя отрутою, мечем чи будь-яким іншим способом, або якщо дружина довела, що він її побив (що не допускається щодо вільнонароджених жінок), то імператорська влада надавала необхідну допомогу в питаннях правових підстав для розлучення) (С. 5.17.8.2). Отже, вперше в римській та греко-римській правовій традиції, після кількох таких підстав для розлучення за відомою нормою Константина I, що не увійшла до Кодексу Юстиніана, уточнюється перелік численних злочинів та аморальних проступків (що за християнським праворозумінням також вважалися кримінальним злочином), які, незважаючи на відомі закони Олександра Севера (С. 5.17.1) та Константина Великого (С. 5.16.24.2), унеможлилювали збереження шлюбного життя. Звичайно, імператор Феодосій II застосував гіпотези в контексті кримінальних злочинів, за якими питання про розлучення не могло віддаватись лише на розсуд дружини (яка, до речі, була суб'єктом звинувачення чоловіка й могла стати об'єктом одного з названих злочинів), оскільки вони стосувалися також безпеки християнського суспільства і держави.

Подібні підстави для розлучень передбачені також і в третій частині конституції Феодосія II, проте мова вже йде про злочинні дії дружини. Окрім тих, що згадуються в попередній правовій нормі (змова проти уряду, судочинства, власності й особи чоловіка), йдеться про самовільне і самостійне відвідування дружиною різних публічних місць (місця відпочинку, цирк, театр, арена) (С. 5.17.8.3). Поза вказаними причинами вигнання дружини з дому чоловіка вважалось незаконним і таким, що безпосередньо суперечило положенням християнського вчення та правилам канонічного права (Мф. 5, 32; Ап. пр. 5; Гангр. 14). Таким чином, імператор Феодосій II визначив та уточнив підстави розлучень за злочинні дії одного з подружжя, що є (злочини) об'єктами судових розглядів. Притягнуті до відповідальності злочинці не могли розраховувати в контексті конституції імператора Олександра Севера (С. 5.17.1) та Константина I (С. 5.16.24.2) на юридичне збереження шлюбу, оскільки рівень небезпеки злочинів загрожував як сім'ї, так і суспільству.

У випадку одностороннього розірвання шлюбу порушник даного закону втрачає право на відоме *шлюбне майно*, а якщо йдеться про дружину, то вона, окрім майнових втрат, упродовж п'яти років юридично обмежується у правах на повторний шлюб (С. 5.17.8.4). Водночас доведений чоловіком чи іншою особою замах дружини на незаконні дії, зазначені в *constitutio*, передбачає певні юридичні наслідки для чоловіка: 1) законне право чоловіка на розлучення; 2) вигідні для нього законні матеріальні наслідки розлучення (за відсутності дітей – право власності на посаг та інші види шлюбного

майна); 3) юридичні підстави для необмеженого в часі укладення повторного законного шлюбу. Якщо ж він безпідставно зрікається шлюбу, то відповідно до закону втрачає все шлюбне майно (С. 5.17.8.5). Питання про перелюб і зраду як про підстави розлучення стояло в даній конституції так гостро, що передбачалися методи дізнання через рабів, що було далеким від християнських цінностей (С. 5.17.6).

Далі у вказаній Конституції йдеться про важливу проблему візантійського суспільства, зокрема про долю законних дітей у контексті розлучення батьків. Тут імператор Феодосій II продовжив тенденцію помітного покращення їх правового становища. Поєднуючи одночасно метод перекладу і тлумачення тексту, зазначимо наступне: якщо під час розлучення були діти, то особа, в якій залишилось шлюбне майно, мала право лише на його володіння, а потенційне право на власність такого майна (*dos, donatio ante nuptia*) мали народжені в законному шлюбі чи усиновлені діти (С. 5.17.8.7). Однак за їх батьками залишалось право розподілу шлюбного майна між дітьми за власним розсудом. Таке майно за досягнення дітьми повноліття могла отримати одна дитина, окремі з них або всі, однак не обов'язково в рівних долях (*ibid*). Тобто порядок надання дітям відповідного майна встановлювався після розлучення одним із батьків. У даній гіпотезі законодавець, очевидно, поставив правову дію (правочин) у залежність від моральної християнської норми про взаємовідносини батьків та дітей. Це, як відомо, цілком відповідає християнській правовій доктрині, ціннісною основою якої, в даному контексті, була відома максима апостола Павла: «Діти, слухайтеся своїх батьків у Господі, бо це справедливо» (Павло, ефес. 6.1). Порушення з боку дітей такого сакрального правила, яке спиралось на Божу Заповідь – «Шануй свого батька та матір» (Пав., ефес. 6.2) – обумовлювало диференційований підхід під час розподілу між дітьми шлюбного майна батьків, очевидно, залежно від дотримання відповідних принципів. Отже, логіка позиції законодавця полягала у християнському баченні врегулювання інтересів дітей під час розлучення батьків. Отримавши право на володіння шлюбним майном, особа здійснювала його відчуження на користь дітей, керуючись християнськими моральними принципами взаємної поваги батьків та дітей (Пав., ефес. 6, 1-4).

Наприкінці наступної частини конституції Феодосій II застерігає, що будь-яка угода, що суперечить його акту, не має жодної юридичної сили (С. 5.17.8.8). Тобто до уваги не бралися інші обставини розлучень, оскільки його власні численні гіпотези як творця першого законного Кодексу та вишого навчального закладу юридичного профілю вважалися цілком вичерпними. Однак частина норм конституції Феодосія II про причини розлучень стала правовими джерелами 22 та 117 новел Юстиніана, а інші начебто втратили юридичну чинність. Однак систематизація в Кодексі Юстиніана всіх норм Феодосія II дає підстави вважати, що вони у випадку

відсутності належних норм у джерелах, що безпосередньо належали Юстиніану (С. 5.17.9-12, Nov. 22, 117 та 134), застосовувались, очевидно, в судовій практиці.

На основі християнських цінностей намагався врегулювати один із різновидів традиційного розлучення (з кінця III ст. до н. е.) імператор Анастасій (491–518). Його конституція від 497 р. має наступну форму і зміст: «У випадку, якщо шлюб був розірваний за взаємною згодою, а не (шляхом) відмови від дружини чи з якоїнебудь причини з унесення у наймудрішу конституцію Божественної пам'яті імператорів Феодосія і Валентиніана, жінка не зобов'язана чекати закінчення строку в п'ять років, а (після взаємного розлучення) може укласти контракт наступного шлюбу після спливу одного року» (С. 5.17.9). Необхідно зазначити, що п'ять років, передбачених Феодосієм II, разом зі втратою будь-якого права на шлюбне майно були санкцією норми за протизаконні дії особи, зокрема жінки, як підстави цілком умотивованого розлучення. Утім встановлення однорічного терміну для дружини виглядає неначе прояв християнського гуманізму. Однак тут, очевидно, йдеться про більш давній механізм припинення шлюбу через розлучення, відомий ще з часів Законів XII таблиць. Він передбачав на основі природного права *десятимісячний* термін утримання жінки від повторного шлюбу, щоб уникнути помилки щодо встановлення ймовірного батьківства. У Феодосія II, до речі, такий термін, за невинуватості дружини, розповсюджувався на один рік, а щодо правопорушниці, як зазначено, – на п'ять. Таке природне явище як ймовірне народження дитини перетворювалось на юридичний факт, який мав ті чи інші правові наслідки, залежно від терміну її народження. Це суттєво впливало на подальшу долю шлюбного майна після розлучення, оскільки зачата у шлюбі, проте народжена після розлучення дитина вважається потенційним правовласником такого роду майна. Щодо певного лібералізму в зазначеній формі припинення шлюбу слід відмітити, що його наслідки цілком гуманні, однак сам *divortium communi consensu* (розлучення за згодою) як наріжний камінь інституту розлучення римського класичного права не відповідає християнському вченню (Мф. 19, 3-9; Марк. 10, 2-9). Це, очевидно, помітив імператор Юстиніан, проте відобразив своє остаточне рішення не в часи відомих кодифікаційних робіт, що призвело до створення Дигест, Кодексу та Інституцій, а згодом, коли виникла практична потреба й необхідність у більш принциповому узгодженні норм шлюбно-сімейного права із християнським вченням та потребами суспільства (Nov. 117). Нові підходи щодо правового регулювання проблеми *divortium communi consensu* (розлучення за взаємною згодою), що суперечило християнській правовій догмі, виникли завдяки застосуванню нового типу імператорських конституцій – *Novellae Constitutiones*, не обтяжених змістом попередньої правової традиції.

Завдання останніх полягало не у відновленні, адаптації чи актуалізації норм римського античного права, а в пошуку правових механізмів, які б регулювали проблеми розлучень відповідно до соціальних запитів на основі християнських цінностей.

Висновки. Слід зауважити, що вперше у світовій історії відбулось узгодження норм про припинення шлюбу через розлучення із християнськими цінностями. Аксіологічною основою регулятивно-правових механізмів розлучення стали положення християнського вчення та правил канонічного права. Уперше в історії Римської держави в добу християнізації права в контексті правового досвіду римських юристів класичного періоду відбулася систематизація причин розлучення та перша офіційна кодифікація імператорських конституцій, серед яких до Кодексу Феодосія увійшли імператорські едикти (Константина та Гонорія) про припинення шлюбу.

Передбачаючи можливість збереження шлюбу особи, що за відповідні злочини була покарана засланням на острови, імператори водночас встановили низку найважчих кримінальних злочинів (Константин, Феодосій II), у контексті яких шлюб втрачав юридичну чинність. Це здійснювалось як за волевиявленням того з подружжя, хто залишався поза рішеннями Феміди, так і шляхом судового рішення.

Значною мірою змінилась відповідальність за перелюб як догматичної причини розлучення, суворість покарання за яку визначалась залежно від правового статусу перелюбників: вона коливалась від майнових обмежень до вислання та від традиційної смертної кари до кваліфікованої. Особливо жорстоко каралися ті категорії населення імперії (жінки та раби), правове становище яких в умовах християнізації права зазнало суттєвих позитивних змін. Водночас перелюб вільних осіб (з обох сторін) передбачав переважно майнові обмеження. Винуватість дружини з часів імператора Константина встановлював уже не публічний, а домашній (родинний) суд. Однак у кожному разі, як відповідно до законодавства, так і залежно від волевиявлення невинного з подружжя, пріоритет надавався збереженню сім'ї.

Вказані зміни відбувалися завдяки появі і взаємодії двох інститутів греко-римського суспільства: інституту імператорської влади доби доміну, що не був обмежений республіканськими інституціями, та християнської Церкви, яка набула юридичного визнання. Християнізація права відбувалася завдяки співпраці юристів імператора та каноністів Церкви, в умовах застосування правового досвіду римської класики, а також завдяки визначенню імператорських конституцій як основної форми права (*lex generalis*). Імператорські конституції та їх джерела, систематизовані в Кодексі та Дигестах Юстиніана, стали частиною його правової системи. Згодом як правові джерела вони увійшли до законодавства імператорів Ісаврійської та Македонської

династій і стали об'єктами правових рецепцій у середовищі народів християнського світу.

Список використаної літератури

1. Бриллиантов А.И. Император Константин Великий и Миланский эдикт 313 г. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2006. – 336 с.
2. Шулин Ф. Учебник истории римского права / пер. с нем. И.И. Шукина; под ред. В.М. Хвостова. – М. : Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1893. – 609 с.
3. Пухта Г.Ф. История римского права / пер. с 5-го нем. изд. д-ра Г.Ф. Пухта; пер. В. Лицкой. – М. : Тип. Семена, 1864. – 585 с.
4. Лекции по истории римского права, профессора С.-Петербургского университета В.В. Ефимова. – СПб. : Тип. В.С. Балашова, 1898 – 491 с.
5. Хвостов В.М. История римского права. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во Т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 464 с.
6. Покровский И.А. История римского права. – Минск : Харвест, 2002. – 528 с.
7. Kaser M. Das römische Privatrecht. Zweite Abschnitt. Die nachklassische Entwicklungen. – München : Verlag C.H. Beck, 1975. – 680 s.
8. Колотинский А.Д. История римского права : пособие к лекциям. – Казань : Изд-во В.В. Воронкина, 1912. – 344 с.
9. Барон Ю. Система римского гражданского права : в 6 кн. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 1102 с.
10. Дернбург Г. Пандекты. – Т. III (книги IV и V). Семейственное и наследственное право : пер. с последнего (7) изд. А.Г. Гойхбарга и Б.И. Элькина / под ред. проф. А.С. Кривцова. – СПб. : Изд. юрид. склада «ПРАВО», 1911. – 123 с.
11. Загурский Л.Н. Элементарный учебник римского права. Особенная часть. Семейное право. – Вып. I и II. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Х. : Тип. Н.М. Варшавчика, 1898 – 201 с.
12. Курс римского права К.А. Митюкова, заслуженного ординарного проф. ун-та Св. Владимира. – Изд. 3-е, с добавл. А.К. Митюкова. – К. : Тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1912. – 408 с.
13. Бенеманский М. О ПРОХЕЙРОС НОМОС императора Василия Македонянина. Его происхождение, характеристика и значение в церковном праве. – Вып. I. – Сергиев Посад : Тип. Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1906. – 554 с.
14. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв. – Л. : Наука, 1976. – 230 с.
15. Рудоквас А.Д. О христианизации римского права в эпоху императора Константина Великого // Древнее право. – М., 2002. – № 9. – С. 161–181.
16. Соколов И.И. Печалование патриархов перед василевсами в Византии. Патриарший суд над убийцами в Византии. О поводах к разводу в Византии IX–XV вв. – СПб. : Изд-во Олега Абышева, 2005. – 316 с.
17. Браун П. Тіло і суспільство. Чоловіки, жінки і сексуальне зречення в ранньому християнстві. – К. : Вид-во «Мегатайп». – 520 с.
18. Дождев Д.В. Римское частное право. – М. : Норма – Инфра-М, 1997. – 704 с.